

SOCIAL MENTALITY AND RESEARCHER THINKERS JOURNAL

Open Access Refereed E-Journal & Refereed & Indexed

ISSN: 2630-631X

Social Sciences Indexed

www.smartofjournal.com / editorsmartjournal@gmail.com

January 2018

Article Arrival Date: 26.03.2018

Published Date: 21.05.2018

Vol 4 / Issue 8 / pp: 59-63

Әлемнің Тілдік Бейнесі

Language Picture Of The World

Zharkynbike SULEIMENOVA

Prof. Dr. University Kazmkpu, Candidate of Philology, Kazakhstan.

ZH.A. ABITZHANOVA

Kazakh State Women's Pedagogical University, Almaty city, the Republic of Kazakhstan

A.S. POLATOVA

Master Kazakh State Women's Pedagogical University, Almaty city, the Republic of Kazakhstan

ТҮЙІНДЕМЕ

Бұл мақалада әлемнің тілдік бейнесі мәселелері қарастарылады. Тіл біліміндегі әлем бейнесін зерттеген ғалымдардың ой-тұжырымдары сарапталады. Әлемнің тілдік бейнесі деген ұғым қазіргі таңда дүние жүзі бойынша көптеген ғалымдардың зерттеу объектісі болып келеді. Бұл мәселемен айналысу көне заманнан басталды деуге дәлелдер бар. Тек зерттеудің әр кезеңінде ғалымдар «әлемнің тілдік бейнесі» деген ұғым аясын кеңейтіп, тіл білімі ғылымына өз үлестерін қосуда. Сонымен қатар «әлем бейнесі», «әлемнің тілдік бейнесі», «әлемнің концептуалды бейнесі» туралы түсініктер баяндалады.

Тірек сөздер: әлемнің тілдік бейнесі, ойлау ерекшелігі, дүниетаным.

ABSTRACT

This article looks at the language picture of the world. The opinion of the researchers on the language picture of the world is considered. The notion of linguistic image of the world is now the object of many researchers around the world. There is evidence that the issue began with ancient times. Only at each stage of the research, scientists are expanding the concept of "language image of the world" and contributes to linguistic science. Characterized by the terms "picture of the world," "language picture of the world, a conceptual picture of the world."

Key words: language picture of the world, features of thinking, world view

Ғасырлар бойы қалыптасқан философиялық ойлау мәнері, қоршаған әлемді қабылдау үрдістерінің нәтижесі және ұлттық құндылықтар әлемінің көрсеткіші – халықтың санасындағы дүниені бағалау, қабылдау, жалпы тіршілігі, әлемге деген көзқарасы болып табылады. Бұл жөнінде Г.А. Брутян былай дейді: «Нақты бір этникалық топтың тұлғалық терең мәні бар құндылықтар құрылымына сәйкес - күнделікті мінез-құлық пен жүріс-тұрысын қалыптастыруы ұлт ментальдығын көрсетеді. Бұл құндылықтар тұлғаның бойына әлеуметтік тұрақтану үрдісінде – жанұясымен, туыстарымен, достарымен, яғни, өзін қоршаған ортадағылар тарапынан қабылданады» [1, 11 б.]. Сол менталитеттің бірі тілдің қарым-қатынас, экспрессивтік тағы басқа қызметтерінен өзге тарихи жинақталған реалий және абстракт ұғымдарды көрсететін ұлттық-мәдени қызметін атауға болады.

Әр ұжым, әр ұлт шындықты өз биігінен таниды, ал өз биігі дегеніміз ғасырлар бойы қалыптасқан ойлау ерекшелігі, сана-сезімі, дүниетаным болып табылады. А. Вежбицкаяның пікірі бойынша, тіл біріншіден, адамға қызмет ету үшін жаралған және әлемдегі объектілер мен құбылыстардың тілдегі барлық категориялары дамуға бағыттталып жасалған. Бұл – кез келген тілдің қасиеті. Екіншіден, кез келген тілдің ұлттық ерекшелігі бар және тілде тек табиғи немесе мәдени ерекшеліктер ғана емес, сонымен қатар, ұлттық мінез-құлықтың ерекшеліктері де айқындалады [2].

Тіл білімінде әлем бейнесін көптеген ғалымдар зерттеу объектісі етіп алған: Б.А. Серебренников, Е.С. Кубряков, В.М. Поставалова, А.Леонтьев, Г.В. Колшанский, Г.А.Брутян, Н.Г. Комлев, Э.Д.Сүлейменова т.б.

«Әлемнің тілдік бейнесі» мәселесіне қызығушылық танытып, оны тереңдете зерттеген – неміс лингвисті В. фон Гумбольдт өз еңбегінде: «түрлі тілдер – ұлт үшін ерекше пайымдау мен қабылдау органдары болып табылады» дейді [3, 324 б.]. Аталған пікірді Е. Кассирер, Ш. Балли, Л. Вайсгербер сияқты ғалымдар қостаған болатын.

Америкада В. Гумбольдт зерттеулерін әрі қарай жалғастырған лингвистердің бірі –Эдуард Сепир. «Әлемнің тілдік бейнесі» ұғымын алғаш зерттеушілер ретінде Э. Сепирдің лингвистикаға қосқан үлесі зор. Э.Сепир «Тіл» (1927), «Грамматист және оның тілі» (1924), «Лингвистиканың ғылым ретіндегі статусы» (1929), «Қарапайым тілдердегі концептуалды категориялар» (1931) атты және т.б. мақалалар жазды. Ғалым «Лингвистиканың ғылым ретіндегі статусы» деген еңбегінде тілдің «социалды шындықтағы» жол көрсетуші екендігін көрсетеді. «Мы видим, слышим и вообще воспринимаем окружающий мир именно так, а не иначе, благодаря тому, что наш выбор при его интерпретации предопределяется языковыми привычками нашего общества» - деп жазады Э. Сепир [4, 261]. «Әлемнің тілдік бейнесі» ұғымы ғалымның еңбектерінде былай қарастырылады:

- 1) Белгілі бір тілдің шеңберінде алынған тілдік формалар әлемі таңбаланудың аяқталған жүйесі болып табылады. Бір тілден екінші тілге көшу психологиялық тұрғыдан бір геометриялық санау жүйесінен екіншісіне көшумен барабар.
- 2) Әрбір тіл психологиялық тұрғыдан алғанда қанағаттанарлықтай формалды түрде аяқталған бағыт-бағдарды иемденеді, бірақ бұл бағдар тілде сөйлеушілердің саналық ойлау жүйелерінің қатпар қатпарында тым тереңдеп орналасқан.
- 3) Тілдер іс-жүзінде психикалық үрдістердің мәдени қоймасы болып табылады [4, 255 б.].

Л. Вайсгербер «Неогумбольдшылардың лингвофилософиялық концепциясы» деген мақаласында «әлемнің тілдік бейнесі» деген терминді «Weltbild der Sprache» деп атап, алғаш рет тіл ғылымына енгізеді [5]. Лео Вайсгерберді тілдің идиоэтикалық мазмұны ерекше қызықтырды. Ғалым этникалық идеяны В. Гумбольдтың тілдің ішкі формалары жайында жазған еңбектерінен тапқан. Л. Вайсгербер 30-жылдардың басында «Әлемнің тілдік бейнесі» ұғымын тұжырымдауды бастайды. Өзінің «Ана тілі, ойлау және іс-әрекет арасындағы байланыс» деп аталатын тұңғыш мақаласында «белгілі бір тілдің сөздік қоры барлық тілдік таңбалар жиынтығынан және сол тілдік қоғамның үлесінде болатын ұғымдық пайымдау құралдарынан тұрады; сол тілде сөйлеушілердің әрқайсысы осы сөздік қорды меңгеру шарқына қарай осы тілдік қоғамның әрбір мүшесі өз ұлтына тән пайымдау құралын да меңгереді; осы тұрғыда ана тілдің мүмкіндігі өз түсініктерінде белгілі бір әлемдік бейнені иемденетінінен және осы бейнені өз қоғамының барлық адамдарына тарататындығынан тұрады» деп жазады [5]. Ғалым «әлемнің тілдік бейнесін» тікелей тіл феноменімен байланыстырады, дегенмен ол бейне бүкіл тіл бойынан емес, тек тілдегі сөздік қордан көрінетінін айтады. Кейіннен Л. Вайсгербер «әлемнің тілдік бейнесі» ұғымындағы сыртқы объективті дүниенің ролін төмендетіп, тіпті назарынан тыс қалдырып, оның дүниетанымдық, субъективті ұлттық, идиоэтикалық жағын қарастыра бастайды. Дүние дегенді дүниеге көзқарас деп алып, Л. Вайсгербер 1953 жылы жазған «Мазмұнға бағдарланған грамматика» атты кітабында тілдің ішкі пішінінің әсері адамдық рухтың мүмкіншіліктері мен жағдайларына сәйкес, болмыстың әр тілдің жеке болмысына айналуына көмектеседі дейді [6].

Л.Вайсгербердің объективті дүниенің тілге қатысы жайлы тұжырымдары әлемнің тілдік бейнесі мен ғылыми бейнесін салыстыра зерттегенде өзгере бастады. Ол Эрнест Кассирердің «Символикалық пішіндердің философиясы» деген еңбегінде философиялық таным ең алдымен тіл мен мифтің құрсауларынан арылуы қажет деп жазғанымен келіспеді. Сайып

келгенде Э. Кассирер әрбір теориялық танымның алғышарты тіл арқылы құрылған дүние және барлық ғылым адамдары заттарды тіл қалай көрсетсе солай қабылдайды дегенді айтады. Э. Кассирердің пікірі бойынша тіл айналымындағы ғылыми таным одан босап шығуы керек, өйткені тілдердің сан алуан дүниетанымды тасымалдаушы болуы ғылымның универсалдылығына сәйкес келмейді [7].

Американ лингвисті Б.Уорф әлемнің ғылыми бейнесі әлемнің тілдік бейнесінен туындайды дейді. Ол «Біз табиғатты және де бүкіл дүниені біздің ана тілімізбен көрсетілген бағытта бөлшектейміз. Біз құбылыстар әлемінде қайсібір категорияларды өздігінен білініп тұратыны үшін емес, керісінше, дүние біздің алдымызда біздің санамызбен реттеліп, ұйымдастырылуы тиісті түрлі әсерлердің калейдоскоптық толқыны түрінде көрінетінінен байқап ажыратамыз. Сана арқылы реттеледі дегеніміз - санамызда сақталатын тілдік жүйе арқылы бір ретке келтіріледі деген сөз» [8]. Б. Уорфтың пікірінше әлемнің тілдік бейнесі мен ғылыми бейнесі арасына теңдік белгісін қойған жөн. Өйткені әлемнің тілдік бейнесі жалпы халықтық, үйреншікті сананы кескіндейді. Америкалық ғалымның тұжырымы бойынша біз қоршаған ортадан алған барлық әсерлерімізді реттеу мақсатымен осы сананың елегінен өткізуіміз қажет.

Л.Вайсгербер әлемнің ғылыми бейнесінің универсалды болуы оны кеңістік және уақыт жағдайларынан тәуелсіз болуында, және де ғылым нәтижелері адамзаттың рухына сәйкес болған жағдайда ғана ғылымның универсалдылығы танылады деген пікірді баса айтады. Л. Вайсгербердің ойы бойынша әр адам өзінің ана тілін меңгеру және қолдану процесінде маневр жасауға мүмкіндігі бар, және адам бұл тұрғыда өзінің жеке тұлға ретіндегі өзіндік ерекшелігін сақтай алады дейді. Бірақ бұл жерде Л. Вайсгербердің тұлғаның қзіндік ерекшелігі деп отырғаны оның әлемдік тілдік көріністің ұлттық ерекшелігімен шектелген. Сондықтан да Л.Вайсгербердің айтуы бойынша, әр ұлт қоршаған ортаны, дүниені өз танымы арқылы өз көзқарасынан көреді [5, 56 б.]. Бұл жердегі Л. Вайсгербердің «әр тілде сөйлейтін адамдар әр түрлі дүниеде өмір сүреді» дегені Э.Сепирдің пікірімен сәйкес келеді. Л. Вайсгербер өз еңбектерінде адамның өзінің ана тілінен танымдық тәуелділігін көрсету үшін біршама лексикалық мысалдар қолданған. Осы жерде сол мысалдардың ең көрнектісін айта кеткен жөн. Ол аспандағы түрлі шокжұлдыздарға қойылатын есімдер турасында. Әр тілде жұлдыз атауларының саны әр түрлі болуына байланысты осы тілде сөйлеушілердің де жұлдыздар әлемі әр түрлі болады. Сөйтіп, қарастыра келе Л. Вайсгербер грек тілінде тек - 48 жұлдыз атауларын тапса, қытай тілінде – 283 атау бар екенін анықтаған. Сондықтан, дейді ғалым, гректің өз жұлдыздар әлемі, қытайлықтардың өз жұлдыздар әлемі бар деп тануымыз керек.

Осы тақырып саласында жұмыс істеген келесі бір американдық ғалым Бенжамен Ли Уорф. Л. Вайсгербер сияқты Б.Уорф та тілдің идиоэтнокалық жағын көп қарастырып, «біз дүниені бөлшектейміз, ол бөлшектерді ұғымдарға топтастырамыз, таңбалау үрдісі де тек сол ретте қойылады, өйткені біз тап осы жүйелілікті талап ететін келісім шарттың мүшелеріміз. Бұл келісім белгілі бір тілдік ұжымда ғана күшіне ене алады» дейді [9, 45-48 бб.]. Б. Уорф әлемнің тілдік бейнесі мен ғылыми бейнесін салыстыра отырып, ол бейнелердің екеу де «қоршаған дүние анализдерінің жүйесі» дейді. Бірақ екі бейне арасындағы айырмашылық тілдік бейне – тілді өздері жасап, сол тілде сөйлеушілердің еңбегінің нәтижесі болса, ғылыми бейне – ғылым адамдарының еңбегінің нәтижесі деп тұжырымдайды. Біріншісі тұрмыстық түсінікті бейнелесе, екіншісі ғылыми түсінікті бейнелейді. Өзінің кейінгі салыстыруларында Б.Уорф әлемнің тілдік бейнелері ғылыми бейнелерден әлдеқайда бұрын пайда болғанын және осымен байланысты мазмұндық жақтарының да әлдеқайда бай болып келуін айтады. Оған қосымша тілдік бейнелер универсалдылыққа ұмтылған ғылыми бейнелерден алуан түрлілігімен және плюралистік сипатқа ие болуымен ерекшеленеді. Жоғарыда келтірілген тілдік бейнелердің аипаттаулары Б. Уорфты ғылымның бұлақ көзі объективті шындық емес, сол объективті шындықтың тілдегі көрініс болуы қажет деген ойға келтірді. Б. Уорфтың пікірі бойынша құбылыс, болмыс, зат, ара қатынас және тағы сол сияқты философиялық категориялардың мәнін түсіндіруде бұл атаулардың объективті мазмұнына емес, олардың тілдегі

таңбалануларына назар аудару қажет дейді. Өйткені, болмыстың немесе құбылыстардың мағынасын олардың табиғаттағы түрімен анықтамаймыз, әлдебір тілдің грамматикалық категорияларымен анықтаймыз дейді.

Осы мәселені қазіргі таңда зерттеушілердің бірі, ресейлік ғалым В.П. Даниленко «Языковая картина мира в гипотезе Сепира-Уорфа» (1999) атты еңбегінде Б.Уорфтың көптеген жұмыстарын талдай келе оның таным процесіндегі тілдің ролін асыра бағалауымен келіспейді және де әлемнің тілдік бейнесі ғылыми жетістіктердің алғы шарты бола алмайды, өйткені әрқашан алғы шарт, бұлақ көзі болып қалатыны объективтік шындық болмыс деп көрсетеді [44 б.]. Сепир-Уорф гипотезасы тілдің семантикалық жағына аса көңіл бөлуімен, тілді белгілі бір халықтың мәдени ерекшеліктерімен тығыз байланыста зерттеуге талпынумен, бірақ сонымен қатар идеалистік және метафизикалық алғышарттық позициялар салдарынан адам санасын құраудағы, әлемнің тілдік бейнесін алдын ала анықтаушы дүниетанымды құрудағы тілдің белсенді ролін асыра бағалаумен сипатталатын тіл білімі бағыты болып қарастырылатын американдық неогумбольдтандықтың аса маңызды өзіндік ерекшеліктерін қамтиды. Неогумбольдтандықтар әлемнің тұтас бейнесі тілдің көмегімен адам санасы арқылы құрылады деп есептеп, адамның танымдық мүмкіндіктерінің адамға әлемнің тілдік бейнесін құрауға көмекші болатын тілдің қасиеттерімен шектелуін мойындайтын «лингвистикалық агностицизм» жағына бұрылып немесе кетіп отырған. Әлемдік бейненің ұлттық өзіндік ерекшелігі неогумбольдтандықтармен жылдар бойы тарихи дамудың нәтижесі ретінде қарастырылмай, анау бастан тілдерге берілген қасиет деп саналды.

Әлем бейнесінің тілде көрініс табуы қалай жүзеге асады деген сұраққа жауап іздей келе, Б.А. Серебренников «Язык и мышление» (1988) атты еңбегінде: «Әдетте әлем бейнесінің тілдегі көрінісі мәселелерін зерттеуде мынандай үштікті негізге алады: адамды қоршаған шындық, осы шындықтың адамның миындағы көрінісі және көрініс нәтижелерінің тілде айтылуы» - деп жазады [87 б.].

Н.Ю. Шведова «Язык, культура, общество: проблемы развития» (1986) атты еңбегінде: «Тілдегі әлем бейнесі дегеніміз – халықтың көп ғасырлық тәжірибесі негізінде және тілдегі бірліктер арқылы жасалатын бүкіл тіршіліктің бүтін және бөлшекті әлем ретіндегі бейнесі. Өз құрылымында ол біріншіден, оның материалды және рухани өмірін, екіншіден, оны қоршаған кеңістік пен уақытты, тірі және тірі емес табиғатты, адам өзі ойлап тапқан мифтер социумды көрсетеді» [15 б.].

Г.В. Колшанский «Объективная КМ в познании и языка» (1990) атты еңбегінде былай дейді: «адам санасында орын алған әлем бейнесі объективті әлемнің белгілі бір материалды формада бекітілген және қолданылған екінші мәні, мағынасы. Осы материалдық форма тіл болып табылады» [18-26 бб.]. Ол Г.Д. Гачев және тағы басқа ғалымдардың әлемнің ұлттық бейнесі туралы пікірлерін сынға алып, «әр ұлт әлемді өзінше, алуан түрде қабылдауының» мүмкін еместігін, өйткені, халықтар бір – бірін логикалы түрде түсінеді, әлемді игеруде ұлттар ортақ тәжірибеге ие екендігі туралы айтады [18-26.].

Ғылымда «тілдегі әлем бейнесі ұғымы» жаңа категориялардың біріне жатады және оның зерттелуі әлі көп уақыттық еңбекті қажет етеді. Лингвистикада *тілдегі әлем бейнесі* және *әлемнің тілдегі ұлттық бейнесі* сияқты екі түрлі термин қалыптасқан. Г.Д. Гачевтің «Опыт выявления мотивированности» (1975) атты еңбегінде былай дейді: «ұлттық әлем бейнесін анықтау үшін ұлттық өмір бүтіндей қарастырылады: табиғат, оның құбылыстары, тұрмыс, фольклор, поэзияның образдылығы, кеңістік пен уақыттың қарым-қатынасы т.с.с.». Ал осының бәрін, бірінші кезекте, тіл арқылы біле аламыз. Кез келген этностың тілін білу үшін аударма және салыстырма тәсілдері қолданылатыны белгілі [89 б.].

В.А. Маслова «Заметки по теории лингвокультурологии» (1998) атты еңбегі бойынша, «тілдегі әлем бейнесі ұғымына сөздің ішкі мағынасы, сөйлемдер мен пайымдаулар, сөз мағынасының

өзгеруі, ауыспалы мағынада қолданылуы, сөздің эмоционалды қызметі, оның қолданылуының жеке сыры мен қыры» жатады [37 б.].

Л.З. Будагов «История слов» (1971) атты еңбегінде мынадай анықтама береді: Дүниенің тілдік бейнесі дегеніміз – белгілі бір тілде көрініс тапқан, сол ұлт өкілдеріне ортақ, ұжымдық тәжірибе негізінде жасалған білімдер жүйесі. Дүние тіл арқылы танылады, танылған дүние тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады [16 б.].

Әлемнің тілдік бейнесі деген ұғым қазіргі таңда дүние жүзі бойынша көптеген ғалымдардың зерттеу объектісі болып келеді. Бұл мәселемен айналысу көне заманнан басталды деуге дәлелдер бар. Тек зерттеудің әр кезеңінде ғалымдар «әлемнің тілдік бейнесі» деген ұғым аясын кеңейтіп, тіл білімі ғылымына өз үлестерін қосуда.

Сонымен, этникалық топтың тұлғалық құндылықтары ұлт ментальдығын танытады, яғни бұл құндылықтарға тұлғаны қоршаған ортадағылар тарапынан әсері болады. Әр ұжым, әр ұлт шындықты өз биігінен таниды, ал өз биігі дегеніміз ғасырлар бойы қалыптасқан ойлау ерекшелігі, сана-сезімі, дүниетанымы болып табылады. Тіл адамға қызмет етеді, оның табиғи, мәдени ерекшеліктерінен өзге ұлттық сипаты бар. Психикалық үрдістердің мәдени қоймасы - тілдер болып табылады. «Әлемнің тілдік бейнесі» тіл феноменімен байланысты, ол бүкіл тіл бойынан, әрі тілдегі сөздік қордан байқалады. Әлем бейнесінің тілдегі көрінісі адамды қоршаған шындық, осы шындықтың адамның миындағы көрінісі және көрініс нәтижелерінің тілде айтылуы сияқты үштікті негізге алады. Тілдегі әлем бейнесі тіл бірліктері арқылы халықтың көп ғасырлық тәжірибесі негізінде жасалған бүкіл тіршіліктің бүтін және бөлшекті әлем ретіндегі бейнесі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Брутян Г.А. Языковая картина мира и ее роль в познании // Методологические проблемы анализа языка. - Ереван, 1976. – С. 11 б.
2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – Москва: 1996. – 365 с.
3. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Пер. с нем. – Москва, 2000. – 400 с.
4. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – Москва, 1993. – 656 с.
5. Вайсгербер Л. Родной язык и формирование духа. – Москва, 1993. – 135 с. – 224 с.
6. Радченко О.А. Язык как мирозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства Т.1. –Москва, 1997. – 256 с.
7. Кассирер Е. Культура как объект системного исследования. – Ленинград, 1956. – 116 с.
8. Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку. Новое в лингвистике. Вып. I. - М.: 1980. - 123 с.
9. Уорф Б.Л. Наука и языкознание // Новое в лингвистике. Вып. 1. –М.: 1960. – С.45-48. - с. 174.
10. Даниленко В.П. Языковая картина мира в гипотезе Сепира-Уорфа. -1999. – 120 с.